

Sovyet Hukuk Doktrinde Uluslararası Hukuk Teorileri

Ateş Uslu

Giriş

1917 kasımında Rusya’da siyasi iktidarı ele geçiren Bolşeviklerin gündemine gelen başlıca sorunların arasında hukuksal yapıların dönüştürülmesi bulunuyordu. Sosyalist inşa sürecinde “suç” tanımından aile ve miras sorunlarına, devlet idaresinden seçim ve temsil sistemine kadar uzanan geniş bir alanda dönüşümler yapılması gündemdedi; bu dönüşümlerin gerçekleştirilmesi, söz konusu alanlarda oluşan ilişki biçimleriyle birlikte devrim öncesinde bu ilişkileri düzenleyen hukuksal yapının da dönüştürülmesini gerektiriyordu.

Yapılan dönüşümlerin sınıflı toplumlardan devralınan ilişki biçimleri ve toplumsal yapılar temelinde yükselmesi devrimin ilk yıllarında sosyalist kuruluşun niteliği üzerine tartışmalar doğurmuştu; “geçiş dönemi” ve “sınıfsız toplum” gibi konulara farklı yaklaşımların yön verdiği tartışmalar hukuk alanına da yansdı. Gerek Marx’ın ve Engels’in, gerekse Marksist düşünür ve yazarların yapıtlarında hukuk üzerine kapsamlı bir görüşün geliştirilmemiş olması da başka alanlarda mümkün olan “alıntıcılık” ve kolaycılığı engelliyor, tartışmaların diğer alanlara göre daha verimli ve yaratıcı bir nitelik kazanmasını sağlıyordu. Böylece devrimin ilk on yılında hukuk konusunda belirtilen görüşlerde büyük bir çeşitlilik ortaya çıktı.

Böyle bir bağlamda şekillenen Sovyet hukuk doktrinde uluslararası hukukun konumu dikkate değerdir. Ceza hukuku, medeni hukuk, idare hukuku gibi alanlarda yapılan düzenlemelerin, belirli ölçülerde iç konsolidasyonunu sağlamış bir toplumda, geçmişten devralınan yapıların sınıfsız toplum perspektifine uygun olarak dönüştürülmesi suretiyle gerçek-

1 Bu üç evre, genel olarak Sovyet hukukunun gelişme evrelerine de tekabül eder: devrimin ilk yıllarıyla başlayan ve özellikle NEP döneminde yoğunluk kazanan hukuki tartışmalar 1930'larda şahsi görüş ayrılıklarının ortadan kalkmaya başlamasıyla tıkanmış, bu geçiş dönemini izleyen 1940'lı yıllarda ise resmi hukuk görüşü oluşmuş, doktrindeki görüş ayrılıkları ortadan kalkmıştır. Bkz. Lapenna (1954: 17-19).

leştirilmesi mümkündür. Ancak uluslararası hukuk için durum tamamen farklıdır. Uluslararası hukuk, hukuksal yapıların istikrara ve eşgüdümüne kavuşmasının mümkün olduğu konsolide bir toplumsal yapıyı değil, farklı toplumsal, ekonomik ve ideolojik formasyonlara sahip devletlerin ve devletlerarası örgütlerin ilişki içinde bulunduğu bir alanı düzenler. Uluslararası hukukun uluslararası politika ile yakın ilişkisi, tekil durumlara ve hakkaniyete göre şekillenebilen, devingen bir sistem olması, yazılı kaynaklardan çok geleneğe dayanması onu diğer hukuk dallarından ayıran özelliklerdir. Uluslararası hukukun özgüllüğü, Sovyetler Birliği söz konusu olduğunda farklı bir anlam kazanır: Sovyet hukuk öğretisinin temelini oluşturan Marksizm varolan ulus-devlet sistemini -dolayısıyla uluslararası sistemi- mutlak ve aşılmaz bir veri kabul etmez, işçi sınıfı enternasyonalizmini ve dünya devrimini verili ulus-devlet sisteminin alternatifi olarak ortaya koyar. Marksizmin bu özellikleri, Sovyet Hukuk doktrininde yerleşik uluslararası hukuk teorilerinden farklı açılımlar geliştirilmesi sonucunu doğurur. Yerleşik uluslararası hukuk anlayışlarında uluslararası hukuk öznelinin eşit olduğu varsayılırken, Sovyet hukukçularının bir kısmı devletleri temel uluslararası hukuk öznisi olarak kabul eden bu anlayışların ötesine geçen bir yaklaşım geliştirmiş ve "uluslararası hukuk öznisi" tanımına işçi sınıfı, ezilen ulus gibi kategorileri de dahil etmişlerdir. Bununla birlikte, SSCB'nin reel politika açılımlarındaki gelişmelere paralel olarak uluslararası hukuk anlayışında da değişiklik yaşanmış, 1930'ların sonundan itibaren Sovyet hukuk sistemi ve doktrininin yerleşiklik kazanmasıyla, "devlet"i uluslararası alanın tek tanımlayıcısı olarak gören bir uluslararası hukuk yaklaşımı egemen olmuştur.

Bu gelişme süreci ilerleyen sayfalarda üç bölümde incelenecektir. Öncelikle devrimi izleyen yıllarla başlayıp 1920'lerin sonuna kadar süren dönemde uluslararası hukuk konusunda ortaya konan görüşler, özellikle de dönemin önde gelen hukukçularından Korovin'in yapıtlarında geliştirilen tutum değerlendirilecektir (I). Sonraki bölüm, 1930'lu yıllarda uluslararası hukuk konusunda yapılan tartışmaların tahliline ayrılmıştır (II); bu dönemde yapılan tartışmalar bir diğer ünlü Sovyet hukukçusunun, Paşukanis'in uluslararası hukuk üzerine yapıtlarında yoğunlaşmaktadır. Son olarak, 1930'ların sonundan itibaren yerleşiklik kazanan Sovyet uluslararası hukuk anlayışı incelenecektir (III).¹ Glasnost ve perestroyka döneminin uluslararası hukuk açılımlarına ise bu çalışma çerçevesinde değinilmeyecektir.

1.Geçiş Döneminin Uluslararası Hukuku: 1917-1930

Marx'ın ve Engels'in yapıtlarında ayrıntılı bir hukuk sistemi ya da bir genel hukuk teorisi bulunmamaktadır²; Marx sonrası Marksist yazında da bu konuda bir ilerleme kaydedilmemiştir (Pa_ukanis, 2002: 29). Devrim sonrasında toplumsal ve ekonomik yapılarla birlikte, toplumsal ilişkilerin ayrılmaz bir parçası olan hukuki yapıların da sosyalist dönüşümlere tâbi tutulması sorunuyla karşılaşan ilk dönem Sovyet hukukçuları büyük ölçüde özgün hukuki tezler geliştirmişlerdir. Bu doğrultuda Sovyet doktrininde iki ayrı akımın belirdiği söylenebilir. Reisner ve Ho-ichberg gibi yazarlar hukuku sınıflı toplumlara ait bir sistem olarak görüyor, devrim sonrasında sınıflı toplumların ortadan kalkmasıyla hukukun da varlık nedeninin ortadan kalkacağını öne sürüyorlardı; dolayısıyla bu akımın temsilcilerine göre devrim sonrasında herhangi bir “hukuk”tan bahsetmek yersizdi (Schlesinger, 1974: 175). İkinci görüşü benimseyen hukukçular ise sosyalizme özgü hukuksal yapıların inşa edilmesinin mümkün ve gerekli olduğunu savunuyordu. Yeni sosyalist devletin reel politika açılımlarına daha uygun olan ikinci görüş Sovyet hukukçuları arasında yaygınlık kazandı. Bu çerçevede, uluslararası hukuk alanında da teoriler ortaya atıldı. 1917'den 1930'a uzanan dönemde Sovyet doktrininde uluslararası hukuk alanında ortaya çıkan başlıca iki çizgi vardır: Korovin'in “geçiş dönemi uluslararası hukuku teorisi” (1) ve Meta Mübadelesi Okulu adıyla anılacak olan hukukçuların geliştirdiği uluslararası hukuk teorileri (2).

1. Korovin ve “Geçiş Dönemi Uluslararası Hukuku” Teorisi

Yevgeniy Andreyeviç Korovin (1891-1963), Sovyetler Birliği'nde uluslararası hukuk teorisi üzerine çalışan ilk hukukçudur. Bu alanda iki kitap kaleme almıştır: *Mejdunarodnoe pravo perekhodnogo vremeni* (Geçiş Dönemi Uluslararası Hukuku, 1923) ve *Sovremennoe mejdunarodnoe publiçnoe prava* (Günümüzde Uluslararası Kamu Hukuku, 1926). Bu iki kitap 1920'li yıllar boyunca Sovyet uluslararası hukuk teorisi üzerinde çalışanların temel başvuru kaynağı olmuş, ders kitabı olarak okutulmuştur. Korovin'in yaptığı çalışmalar, Yeni Ekonomi Politikası (*Novaya Ekonomičeskaya Politika* - NEP) döneminin ekonomik düzenlemeleleriyle paralel olarak ortaya çıkmıştır. NEP döneminde sosyalist hukukun, kanunların ve yasallık ilkesinin burjuva toplumunun hukuki yapılarından farklı olduğu vurgulanıyordu. Bu farklılık sosyalizmin izlediği sınıfsız bir toplumun kurulması amacıyla

2 Marx ve Engels'in hukuk konusundaki çalışmaları için bkz. Karahanoğulları (2002).

kaynaklanıyordu. Ancak, diğer yandan, sosyalizm yönünde aşılması beklenen sınıflı toplumların Sovyetler Birliği'ndeki kalıntısı olan kapitalist çevrelere verilen kimi tavizler hukuki bir çerçeveye yerleştiriliyordu; örneğin 1922 tarihli Medeni Kanun'un borçlar hukukuna ayrılan - ve ticaret hukukunu da düzenleyen- bölümünde kapitalist çevrelere “güven verme” isteği belirgin bir şekilde ortaya konmuştu (David, 1954: 132). Korovin de 1923'ten itibaren geliştirdiği uluslararası hukuk teorisini NEP döneminde yaygın olan hukuki anlayışa paralel olarak kurmuş, bir yandan uluslararası hukuk açılımlarının geçici niteliği üzerinde durmuş ve klasik uluslararası hukuk teorilerinin kimi tezlerini reddetmiş, diğer yandan da bu geçici dönem boyunca uluslararası hukukun sosyalist dünya ve sosyalist olmayan dünya arasında bir “denge unsuru” olarak ortaya çıktığını öne sürmüştür.

Korovin, uluslararası hukuk teorisini oluştururken “*ubi societas, ibi jus*” (“toplumun olduğu yerde hukuk vardır”) ilkesini temel alır. Böylece hukuku yalnızca bir düzenleyici-kurumsallaşmış otoritenin, devletin varlığına bağlı olarak düşünmez: önemli olan hukukun toplumla (ya da “topluluk”la) olan ilişkisidir (Shumbusho, 1999: 90). Uluslararası topluluk da bir “topluluk” türü olduğuna göre özü gereği hukuk kurallarıyla düzenlenir. Bu kuralların -daha genel düzlemde ifade etmek gerekirse, uluslararası hukukun- içeriğini belirleyecek olan da, düzenlediği toplumun sınıfsal yapısı ve bu sınıfsal yapı içinde ortaya çıkan yönetici/egemen sınıfların tutumudur. Bu doğrultuda, Korovin uluslararası hukuku “uluslararası ilişkilere katılan yönetici sınıf kolektivitelerinin hak ve sorumluluklarını belirleyen hukuki normlar bütünü” olarak tanımlar (akt. Lapenna, 1954: 72). Bu tanım esas alındığında uluslararası hukuk, devletlerin yönetici sınıfları arasında doğrudan ilişkiler bütünü olarak anlaşılır.

Uluslararası hukuku belirgin bir sınıfsal temele yerleştiren bu yaklaşım, yeni kurulan sosyalist devletin uluslararası hukuktaki konumunu ayrıntılı çözümlenmelerle açıklamak zorundaydı. Sınıfsal temele dayalı bir enternasyonalizmi benimseyen ve “diğer sınıflarla birlikte kendi kendini ortadan kaldıracak” olan işçi sınıfı egemenliği üzerine kurulan Sovyetler Birliği, varolan devletlerden farklı bir sınıfsal özellik gösteriyordu: varoluş nedeni, sınıflı toplumların ortadan kaldırılmasıydı. Sovyetler Birliği'nin uluslararası hukuk konusunda takınacağı tutum da, sınıflı bir toplumdan sınıfların ortadan tamamen kalktığı tarihsel evreye, komünizme yapılacak olan geçiş döneminin niteliklerine bağlı-

dı. Dolayısıyla Sovyetler Birliği'nin var olduğu bir dünyada uluslararası hukuk, *geçiş döneminin uluslararası hukuku* olarak ele alınmalıydı.

Bu noktada komünizme “geçiş dönemi” konusunda Marksizm içinde yapılan tartışmalara kısaca değinilebilir. Komünizme “geçiş” konusunda genel olarak kabul gören teori Marx'ın *Gotba Programının Eleştirisi*'nde temeli atılan (1988: 25) ve Lenin'in *Devlet ve Devrim*'inde (1975: 304-313) sistematize edilen “geçiş süreci” teorisidir³. Marx'a göre sınıfsız-sömürsüz toplumun gerçekleşeceği “üst evre”ye, devletin işlevlerini yerine getiren bir siyasi örgütün ve sınıfsal farklılaşmanın kalıntılarının var olmaya devam ettiği bir “alt evre”den geçilerek varılır. Lenin de bu genel tasviri benimser ve “alt evre”yi “sosyalizm”, “üst evre”yi ise “komünizm” olarak adlandırır. Ancak, kapitalizmin aşıldığı dönemi çeşitli aşamalara bölen bu teori, yaygın kanının aksine, Marksizm içinde tartışmasız olarak kabul görmemiştir; bazı yazarlarca eleştiriye tâbi tutulmuştur⁴. Bununla birlikte, sözkonusu teorinin Sovyetler Birliği'nin kurulduğu ilk yıllarda genel olarak benimsendiği söylenebilir. 1918'de hazırlanan Rusya Sosyalist Federatif Sovyetler Cumhuriyeti Anayasası da esas itibarıyla “geçiş dönemi” modeli üzerine kurulu olsa da, bazı açılardan “geçiş süreci” teorisini yadsır gibi görünür; zira 1918 anayasasının hazırlık çalışmaları sırasında yapılan tartışmalar anayasa metnine yansımıştır. Bu tartışmalarda sol Sosyalist-Devrimcilerin de dahil olduğu bazı çevreler devlet iktidarının gücünü yitirmesini istiyorlardı; Bolşeviklerin büyük bir kısmı ise komünizmde devlet aygıtının ortadan kalkacağını kabul ediyor, ancak “geçiş dönemi”nde ya da sosyalizmde güçlü bir devlet iktidarı kurulmasının gerekli olduğunu öne sürüyordu (Carr, 2002: 124-125). Anayasanın son şekline Bolşeviklerin savunduğu “geçiş süreci” modeli asıl rengini vermiştir, bununla birlikte bazı maddelerde uzlaşma sağlanması amacıyla dikkatli formülasyonlar yapıldığı görülür; örneğin devlet iktidarının “geçici” niteliği üzerine ısrarla vurgu yapılmıştır.

Bu geçiş döneminin uluslararası plandaki belirleyici özelliği, sosyalist devlet(ler)in yanında kapitalist bir dünyanın da varlığını sürdürmesidir. Uluslararası alanın bu niteliği Korovin'in uluslararası hukuk teorisini şekillendirmiştir, buna göre gündemde olan bir “geçiş dönemi uluslararası hukuku”dur. Geçiş dönemi uluslararası hukuku, tarihsel olarak birbirinden ayrı evreler olan kapitalizmin ve sosyalizmin hukuksal sistemleri arasında yer alır (Calvez, 1953: 75); “geçiş dönemi”nin sosyalizm yönünde aşı-

³ Bu teorinin kategorik bir anlatımı için bkz. Aktükün (1995: 49 vd.). Metin Çulhaoğlu da bu teoriyi temel alarak “reel sosyalizm”, “sosyalizm” ve “komünizm” kavramlarına verilen anlamları tartışır; bkz. Çulhaoğlu (2002: 742 vd.).

⁴ Örneğin Yalçın Küçük Sovyetler Birliği'nde sosyalizmin çözümlüğü üzerine tezlerini geliştirirken “komünizmin iki aşaması” fikrinin reddeder. Yüksel Akkaya da Sovyetler Birliği'nde emek süreçleri konusunu benzer bir konudan yola çıkarak ele alır. Bkz. Küçük (1991), Akkaya (2002: 225).

5 Bununla birlikte, Korovin iki sistem arasında işbirliğine bazı sınırlar da çizer; örneğin entelektüel düzlemde bir işbirliğinin yapılması mümkün değildir. Bkz. Lapenna (1954: 71).

maya mahkûm bir evre olmasına paralel olarak, geçiş dönemi hukuku da “geçici” bir nitelik taşır. Geçiş dönemi uluslararası hukukunun bu niteliğinin yanında, bu dönem boyunca varlığını bir arada sürdüren iki uzlaşmaz toplumsal-ekonomik sistem (kapitalizm ve sosyalizm) arasında bir uzlaşma, bir denge teşkil etme özelliği vardır (Calvez, 1953: 81, 94); örneğin bu çerçevede, iki sistem arasında ekonomik nitelikte ittifaklar yapılması mümkündür⁵. İki sistemin bir arada yaşadığı dönem boyunca, her iki hukuki sistemi de kapsayan, “yeterince elastik” hukuki yapılara gerek vardır: geçiş dönemi uluslararası hukuku da, bir arada yaşamının gerektirdiği bu dengeyi sağlayacak unsur olarak ortaya çıkar. Geçiş dönemi uluslararası hukuku Korovin’in deyiimiyle “kapitalist ve sosyalist sistemler arasında kurulmuş bir köprüdür”; bu köprü kapitalizmin son kalıntısı da yok olduğunda ortadan kalkacak ve sovyetler-arası hukuk dünya çapında yaygınlık kazanacaktır (Lapenna, 1954: 72).

Korovin’in uluslararası hukuk teorisinin en önemli özelliklerinden biri, yerleşik uluslararası hukuk teorilerinin özne anlayışını reddetmesidir. Yerleşik uluslararası hukuk teorilerine göre devletler, uluslararası hukukun başlıca özneleridir; devlet dışı öznelerin ise uluslararası hukuk öznesi olmaları kesinlikle söz konusu değildir. Korovin bu görüşü köklü bir değişikliğe tâbi tutar. Yazara göre kapitalist sistemde ezilmiş, nesne konumunda görülmüş, iktidardan uzak tutulmuş bir sınıf -proletarya- Ekim Devrimi ile birlikte evrensel nitelik kazanmış ve böylece, önceki devletlere eşit konumda bir *özne* haline gelmiştir. Bu nedenle devletlerle sınırlı kalan bir “hukuk öznesi” kavrayışı Marksizmle, dolayısıyla Sovyet hukukuyla uyumsuz (Calvez, 1953: 46-47). Geçiş döneminde işçi sınıfı da bir uluslararası hukuk öznesi olur. Bu durumda, artık “özne”lerden bahsedilmesi yersizdir; Korovin de özne merkezli bir hukukun yerine “hukuki etkinlik alanları” kavramını çıkış noktası olarak alan bir uluslararası hukukun inşa edilmesi gerektiğini savunur. Böylece iradeci/öznelci görüş terk edilmiş ve nesnelci bir uluslararası hukuk teorisi geliştirilmiştir (Calvez, 1953: 49).

Hukuk özneleri konusundaki bu açılımlar, “devlet egemenliği” konusuna da farklı bir yaklaşımı getirir. Korovin, devletin uluslararası hukukun “öncelikli” hukuk öznesi olma niteliğini reddederek, devlet egemenliğinin merkezi önemini de eleştiriye tâbi tutar. Bununla birlikte, Sovyetler Birliği’nin de uluslararası politikada egemenlik kavramına başvurması gerekmektedir; Ko-

rovin'in bu konuda önerdiği çözüm yolu, geleneksel "devlet egemenliği"nin yerini "ulusal egemenlik" kavramının almasıdır. Bu değişimin, dönemin Sovyet uluslararası politikasıyla da paralel olan iki sonucu, ulusların kendi kaderini tayin hakkını tanıma ilkesinin ve iç işlere müdahale etmeme ilkesinin önem kazanmasıdır (Calvez, 1953: 58). Devrim sonrasında iç politika gündemini en önemli başlıklarından biri haline gelen (Carr, 2002: 264 vd.) "ulusların kendi kaderini tayin hakkı"nın uluslararası ilişkiler alanındaki karşılığı, Korovin'e göre, 1920'lerin başında yapılan bir dizi uluslararası anlaşmada somut olarak ortaya çıkar. Bu anlaşmalar, komşu halkların bağımsızlık taleplerinin göz önünde bulundurulduğunu ve desteklendiğini gösterir. 16 Mart 1921 tarihinde Türkiye ile imzalanan "dostluk ve kardeşlik anlaşması"nın yanında, yine 1921'de İran'la, Afganistan'la ve Moğolistan'la imzalanan anlaşmalar bu doğrultuda en önemli örneklerdir.

Ancak, Korovin ulusal egemenlik ilkesinin Sovyetler Birliği'ne uygulanması konusunda bir kayıt düşer. Ulusal egemenlik bir hukuki ilkedir; bunun yanında, Sovyetler Birliği'nin egemenlik konusunda özgül tutumlarını doğrulayan bir siyasi ilke de vardır. Buna göre, Sovyetler Birliği'nin egemenlik sorunlarında siyasi ve hukuki tutumunu belirleyen yalnızca hukuki ilkelere -örneğin ulusal egemenlik ilkesine- gösterdiği saygı değildir; bir sosyalist güç olarak SSCB'nin reel çıkarları da bu tutumu belirler (Calvez, 1953: 67). İç işlere müdahale etmeme ilkesinin uygulanması da benzer bir şekilde, Sovyetler Birliği'nin sosyalist niteliğine bağlı olarak tarihsel bir ölçüte tâbi tutulur. Örneğin, devrimin ilk yıllarında kapitalist güçler tarafından Rusya'ya yapılan müdahale sınıf mücadelesinin bir sonucudur, bu bakımdan kaçınılmaz ve olağandır. İşçi sınıfının iktidarda bulunduğu SSCB'nin başka bir ülkeye yapacağı müdahale ise, toplumun gelişmesi amacıyla yapıldığı için olağan ve meşru bir müdahaledir (Calvez, 1953: 71).

"Dış politikada NEP" (Carr, 1985: 271-272) dönemine paralel olarak ortaya çıkan "geçiş dönemi uluslararası hukuku" teorisi, bir yandan bu dönemi karakterize eden kapitalist dünyayla uzlaşma ve işbirliği yönündeki açılımları uluslararası hukuk alanına taşıırken, diğer yandan da Sovyetler Birliği'nin sosyalist niteliğinden ve işçi sınıfının evrensel bir sınıf olmasından kaynaklanan özgüllükleri göz önünde bulunduruyor ve bu uzlaşma döneminin geçiciliğinin altını çiziyordu. 1920'lerin sonundan itibaren Korovin'in bu görüşleri eleştirilmeye başlanmıştır.

2. Meta Mübadelesi Okulu ve Diğer Hukukçular

Devrim sonrasında itibaren Sovyet hukuk doktrininde etkili olan “meta mübadelesi okulu”, hukuku kapitalist toplumdaki meta mübadelesi ilişkilerinin bir yansıması olarak ele alıyordu. En önemli temsilcileri arasında Stuçka, Paşukanis, Kurskiy, Kri-lenko ve Akulov’un bulunduğu bu okul (Karahanoğulları, 2002: 63) uluslararası hukuk alanında da teoriler geliştirmiştir.

Metaların mübadelesini hukukun kaynağı olarak ele alan Pa-vel İvanoviç Stuçka, uluslararası hukukun kaynağı olarak da uluslararası meta mübadelesini görüyordu. Yazara göre uluslararası hukuk, meta mübadelesinde bulunan devletler arasında bir uzlaşmadan başka bir şey değildi; uluslararası müdahale ilişkile-rinin gelişmesiyle birlikte gerek özel kişileri, gerekse devleti aşan bir alanda, uluslararası alanda uzlaşmanın sağlanması gerekiyordu. Uluslararası hukuk, bu uzlaşmanın biçimi olarak ortaya çıkmıştı (Lapenna, 1954: 74).

Yevgeniy Bronislavoviç Paşukanis de, 1925’te *Entsitslopediya gosudarstva i prava (Devlet ve Hukuk Ansiklopedisi)* için yazdığı “Uluslararası Hukuk” maddesinde bu görüşe esas noktalarıyla katılıyordu. Ancak Paşukanis’te, Stuçka’dan farklı olarak, uluslararası hukukun geçiş dönemiyle sınırlı, geçici bir fenomen olma niteliğine yapılan vurgu daha ağır basıyordu. Paşukanis’e göre uluslararası hukukun gerçek tarihsel içeriği kapitalist devletlerin kendi aralarındaki mücadeleden kaynaklanıyordu. Bununla birlikte, Sovyetler Birliği’nin tarih sahnesindeki yerini almasıyla bu içerik yeni bir anlam kazanmıştı: uluslararası hukuk iki karşıt sınıf sisteminin arasındaki geçici uzlaşmanın biçimi haline gelmişti. Paşukanis, uluslararası hukuku sınıflar arası uzlaşmanın bir biçimi olarak tanımlarken, Korovin’in “geçiş dönemi uluslararası hukuku” teorisiyle birleşiyordu (Lapenna, 1954: 74-75).

Bununla birlikte, Paşukanis’in Korovin’den ayrıldığı bir nokta vardı: Korovin’in aksine, burjuva uluslararası hukukunun geçiş döneminde “ilerici” nitelikte bir değişime uğrayarak geleceğin sovyetler-arası hukukuna bir temel oluşturabileceğini düşün-müyordu (Calvez, 1953: 101). Paşukanis hukukun içeriği ve biçimi konusunda geliştirdiği genel teoriyi (2002) uluslararası hukuka da uyguluyordu: geçiş döneminin uluslararası hukukunda ve sosyalist dönemin sovyetler-arası hukukunda hukuki biçimler kapitalizmin hukuki biçimlerine kıyasla değişiklik göstermeyecekti, bununla birlikte meta formundan ve toplumun sınıflı nite-liğinden kaynaklanan içerik değişecekti. Uluslararası hukuk,

uluslararası ilişkilerin çerçevesiydi, bu çerçevenin düzenlediği ilişkilerin içeriği değişebilirdi ancak çerçevenin kendisi (uluslararası hukukun biçimi) değişmeden kalacaktı. Paşukanis'in Korovin'den ayrıldığı nokta, esas itibarıyla iki yazarın NEP dönemi hukukuna karşı takındığı tavrın farklılığının bir sonucuydu. Korovin NEP dönemi hukukunun uzlaşmayı ön plana çıkararak ilkesini uluslararası hukuk alanına aktarıyordu. Bu Paşukanis için kabul edilemez bir tavidir, zira yazar NEP'in burjuva hukukuna dönüşü ifade ettiğini öne sürüyor, bu durumun Marksist öğretinin gerekleriyle bağdaşamayacağını söylüyordu⁶.

Paşukanis'in uluslararası hukuka verdiği "uzlaşma" anlamı da bu noktada açıklığa kavuşur: iki farklı dünya arasındaki bu geçici uzlaşma, her iki hukuki sistemin öğelerinin çeşitli oranlarda eklenmesi anlamına gelmez; bu uzlaşma, uluslararası hukukun biçimsel çerçevesinin kabulünden kaynaklanır (Calvez, 1953: 104). Paşukanis bu görüşüyle, Korovin'in "yeni bir uluslararası hukuk biçimi"ni öngören geçiş dönemi teorisinden belirgin olarak ayrılıyordu; Korovin'e bu konuda yönelttiği eleştiriyi 1930'u izleyen yıllarda daha ayrıntılı olarak geliştirecek, ancak bunu yaparken kendi teorisinin temel noktalarını da reddedecekti.

Bu dönemin diğer yazarları da NEP dönemi hukukunda geliştirilen genel çerçevenin dışına çıkmamışlardır: Graber'e göre uluslararası hukuk Sovyet devletinin dünyanın geri kalan kısmıyla ilişkilerini düzenleyen bir sistemdi. Sabanın de uluslararası alandaki ilişkileri düzenleyen tek bir uluslararası hukukun varlığını kabul ediyordu. Sodin ise geçiş dönemi uluslararası hukuku teorisini benimserken, Fransız hukukçu Léon Duguit'nin geliştirdiği "toplumsal işlev" teorisini uluslararası hukuka uyguluyordu; Duguit'nin Emile Durkheim'dan etkilenecek geliştirdiği ve NEP döneminde hukukçular arasında yaygınlık kazanan dayanışmacı görüşü (Schlesinger, 1974: 177) böylece uluslararası hukuk alanına taşınmış oluyordu.

II. Resmi Bir Uluslararası Hukuk Teorisine Doğru: 1930-1938

Ekim Devrimini izleyen dönemde uluslararası hukuk konusunda önemli çalışmalar yapılmış olsa da, bu alanda büyük bir ilerleme kaydedildiğini söylemek mümkün değildir. Vişinskiy 1928'de Sovyet doktrininde uluslararası hukukun en gelişmemiş hukuk disiplini olduğunu söylüyordu; Kojevnikov da bu görüşe katılıyordu (Lapenna, 1954: 81). Paşukanis de 1926'da "Mark-

6 René David, Paşukanis'in yabancı hukukçuların gözünde ayrıcalıklı bir konuma sahip olmasının nedenini yazarın NEP dönemine yönelttiği radikal sol eleştiriye bağlar: Marksist konumu benimseyerek Sovyet pratiklerine eleştiri yönelten yazar yabancı hukukçuların dikkatini çekmiştir. Bkz. David (1954: 126).

sist eleştirinin (...) uluslararası hukuk gibi alanları henüz ele almadığını” belirterek (2002: 32) 1920’lerde uluslararası hukuk alanındaki yetersizliğe dikkat çekmişti. 1930’larda Sovyet hukuk doktrininde uluslararası hukuk alanında yeni tezler öne sürülme-ye başladı: Korovin’e 1930’dan itibaren yöneltilen eleştiriler yazarın yaptığı kapsamlı özeleştiriyle sonuçlandı (1). Korovin’in attığı geri adımla uluslararası hukuk teorisi alanında açılan boşlu-ğu ise Paşukanis dolduracaktı (2).

1. Korovin’in Özeleştirisini

Korovin’in 1923-24 yıllarında geliştirdiği teori kısa bir süre içinde eleştirilere hedef oldu. Bunun yanında, yazar uluslararası hukukun en önemli kuramcısı olma niteliğini koruyordu: bu eleştiriler hukuk doktrini üzerindeki etkisini kaybetmesine neden olmadı. Eleştirilerin yaygınlaştığı 1930 tarihinden sonra da yazarın etkisi bir süre devam etti, örneğin Korovin imzalı elkitapları 1937’de yüksekokullarda ders kitabı olarak kullanılmaya devam ediyordu (Calvez, 1953: 98).

Korovin’e 1930’dan itibaren yoğun olarak yöneltilen eleştirilerin temelinde, Sovyetler Birliği dışında eserlerine gösterilen büyük ilginin bulunduğu söylenebilir. Korovin’in görüşleri batıda Sovyet rejiminin resmi görüşünün ifadesi olarak görülüyordu; bu durum Sovyet hukukçuları arasında bir tedirginlik yaratmıştı. Komintern 1924 tarihli V. Kongre’sinden itibaren sol bir yönelişe girmişti, bu tutum VI. Kongre (1928) ile birlikte daha da derinleşerek sürüyordu; bu durumda, 1920’lerin başında egemen olan uzlaşmacı tutumun etkisiyle geliştirilen “geçiş dönemi uluslararası hukuku teorisi” 1930 yılında, Sovyetler Birliği’nin uluslararası hukuk alanındaki tutumundaki değişime paralel olarak, benimsenemez hale gelmişti. Korovin’e eleştiri yönelten hukukçu Kojevnikov da eleştirisini bu doğrultuda geliştiriyordu. Kojevnikov’a göre geçiş dönemi uluslararası hukukunu bir uzlaşma zemini, bir “köprü” olarak nitelemek yersizdi, zira geçiş döneminde uluslararası hukuk iki uzlaşmaz sistem arasındaki mücadele- nin ifadesi olarak ortaya çıkıyordu (Lapenna, 1954: 88).

Korovin, 1935 yılında bir özeleştiri yayımladı; bu özeleştiri- de, geliştirmiş olduğu geçiş dönemi uluslararası hukuku teorisinin, Marksizmin temel ilkelerine uygun olmadığını ve Sovyetler Birliği’nin uluslararası konumunun gereklerine cevap vermediğini öne sürdü. böylece geçmişteki tezlerinin bir kısmını reddetti: bu- na göre “geleneksel normların toplamı” olan “hukuki biçim”e

gereken önemi vermemiştir, devleti “uluslararası hukukun tek öznesi” olarak görememiş, bunun yerine sınıf ve parti gibi başka özneler tanımlamıştır. Artık, en azından biçimsel olarak tek bir uluslararası hukukun var olduğunu savunuyordu (Calvez, 1953: 106-108). Bununla birlikte, bu özeleştirici Korovin’in eski itibarını yeniden kazanmasını sağlamadı; yazar 1936’dan 2. Dünya Savaşı yıllarına uzanan süre boyunca yeni tezler öne sürmedi (Calvez, 1953: 109).

2. Paşukanis’in Uluslararası Hukuk Teorisi

1920’lerin Meta Mübadelesi Okulu’nun en önemli temsilcilerinden olan Paşukanis, 1930’da geçmişteki tezlerini reddederek özeleştirici yapmıştır. 1937’de Vişinskiy her ne kadar bu özeleştirinin Paşukanis tarafından “suç dolu saptırmalarını saklamak için kurnazca planlanmış bir stratejik manevra” olduğunu öne sürse de (akt. Lapenna, 1954: 89), bu özeleştirinin basit bir taktik stratejinin ötesinde, Paşukanis’in düşünsel evriminde ve genel olarak Sovyet hukuk doktrininin seyrinde önemli bir dönüm noktası olduğu söylenebilir.

Paşukanis, 1930’da yaptığı özeleştirici sonrasında, uluslararası hukuk teorisinde de değişiklikler yapmaya yöneldi. Bu tarihten itibaren yeni bir uluslararası hukuk teorisi geliştirdi ve bu teoriyi 1932-34 arasında verdiği derslerde sistematik hale getirdi. 1935 yılında yayımlanan *Otçerki po mejdunardmomu pravu (Uluslararası Hukuk Üzerine Denemeler)* de bu dersler temel alınarak hazırlanmıştır. Kitabın yayımlanmasının Korovin’in özeleştirici makalesinin yayımlandığı tarihle kesişmesi anlamlıdır; 1935 tarihinde “geçiş dönemi uluslararası hukuku” teorisinin yenilgisi Korovin’in özeleştirisiyle birlikte kesinleşirken, Sovyet dış politikasının güncel yönelimlerine paralel olarak yeni bir uluslararası hukuk teorisi yerleşiklik kazanmaktaydı: Paşukanis’in kitabı da resmi Marksist doktrin doğrultusunda bir uluslararası hukuk teorisi geliştirme yönünde atılan en önemli adımdı. Paşukanis, yeni kitabında, Meta Mübadelesi Okulu’nun temel görüşlerinden çıkararak geliştirmiş olduğu teoriyi tamamen reddediyordu (Shumbusho, 1999: 99); önceki döneminde hukuku bir mübadele biçiminden ibaret olarak görmüş olduğunu, bu görüşün Marksizmin esaslarına aykırı olduğunu öne sürüyordu.

Bu noktada Paşukanis’in Sovyet Marksizmi ve Stalinizm ile olan ilişkisine değinilebilir. Paşukanis’in 1924’te yayımlanan *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm* adlı kitabıyla 1938’de gerçekleştirilen

şen tasfiyesini bir arada değerlendirerek Sovyet Marksizminin konumlanışlarına karşı tavır alan, anti-Stalinist bir Paşukanis portresinin çizilmesi yaygın bir tutumdur. Örneğin Paşukanis'in kitabını Türkçe'ye kazandıran Onur Karahanoğulları kitabı tanıtırken şu satırları yazmaktadır: "Stalin'in 1930 yılındaki, 'devletin sönmülmesini hazırlamak için, şimdiye kadar var olmuş en sert ve güçlü devlet iktidarı' tezi, söz konusu hukukçuların [Meta Mübadelesi Okulu'nun - A.U.] resmi anlayışla artık örtüşmediğini göstermiştir" (Karahanoğulları, 2002a: 10). Bu saptama *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm*'in Paşukanis'i için doğrudur, ancak 1930 sonrasının Paşukanis'inin teorisini yeni şartlara ve kendisine sistematik olarak yöneltilen eleştirilere uyacak şekilde değiştirdiği de tarihsel bir gerçektir. 1930'dan itibaren Paşukanis resmi Marksist doktrine belirgin şekilde yakın bir tavır almış, aynı yıl Stuçka'nın yerine *Sovetskoe Gosudartsvo i Pravo* (*Sovyet Devleti ve Hukuku*) dergisinin yazı kurulu başkanlığına getirilmiş, 1932'de *Sovetskoe Gosudartsvo* (*Sovyet Devleti*) adını alan bu derginin yayın politikasına 1936'ya kadar yön vermiştir (Calvez, 1953: 110). Paşukanis 1930'dan 1936'ya uzanan dönem boyunca Stalin'in eleştiricisi değil, savunucusudur. Üstelik, yazarın 1920'lerde öne sürdüğü teoriler de Stalin'in o dönemdeki politikalarıyla karşıtlık oluşturmaz: Stalin iktidarı aldığı yıllarda parti içindeki radikal sol kanatla iyi ilişkiler kurmuştu, *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm*'in yazarı da bu sol eğilimin başlıca temsilcilerindendi. Dolayısıyla Paşukanis'in ortadan kaldırması olağan değil, şaşırtıcı bir gelişmedir. Boris Souvarine'in tespiti bu konuda bir açıklama getirilmesine yardımcı olabilir: yazar Stalin üzerine yazdığı biyografide Paşukanis'in adını "Stalin'in 1938'de ortadan kaybolan yakın yardımcıları", "Stalinist olarak ün yapmış olan kişiler" arasında sayar (Souvarine, 1985: 522).

Meta Mübadelesi Okulu'nun sosyalist hukuk yaratılmasının mümkün olmadığı, hukuksal biçimin burjuva hukukundan ödünç alındığı, içerik (kapitalist üretim ilişkileri) aşıldıkça devletle birlikte hukukun da sönmüneceği yönündeki görüşünün 1930'lardaki uluslararası hukuk tartışmalarına da bir ölçüde yansıtıldığı söylenebilir: Paşukanis 1935'teki tezlerinde tek bir uluslararası hukuk çerçevesini kabul ederek önceki kabulleriyle benzer bir saptama yapıyordu. Bununla birlikte, hukukla birlikte devletin de sönmüneceği yönündeki fikirlerinin değişmeden kaldığını söylemek mümkün değildir. 1935 tarihli kitabında Paşukanis devleti uluslararası hukukun başlıca öznesi haline getiriyor, ulus-

lararası hukukun geçici karakterine de karşı çıkıyor, hukukun “sürekli”liğinden bahsediyordu. Bu yönleriyle, Stalin’e karşı olmaktan çok, Jean-Yves Calvez’in deyişiyle “tek ülkede sosyalizm” tezinin kayıtsız şartsız kabulünü ifade eden (Calvez, 1953: 110) tezler öne sürüyordu. Paşukanis, hukuku üretim ve üretim araçlarındaki mülkiyete dayandırmak yerine mübadele ilişkilerine dayandırmanın Marksist olmayan bir görüş olduğunu söylüyor (Schlesinger, 1974: 238-239), böylece Meta Mübadelesi Okulu’nun önde gelen temsilcisi olduğu günlerde benimsediği temel teoriyi terk ediyordu. Devlet, ahlak ve hukukun burjuva kurumları olduğunu, bunların sosyalist bir nitelik kazanamayacağını, sosyalizme geçilince bunların yok olacakları şeklindeki eski tezini de reddediyor (Schlesinger, 1974: 239), devletin ve hukukun sönümlenmesini uzak bir geleceğe erteliyordu.

Paşukanis’in yeni teorisine göre uluslararası hukuk farklı toplumsal sistemler arasındaki ortak bir ideoloji değil, rakip devletler arasındaki bir araç idi; bu durumda farklı toplumsal sistemlerde yer alan devletler kendi amaçlarını gerçekleştirmek için uluslararası hukuktan yararlanabilecekti (Schlesinger, 1974: 327). Böylece uluslararası hukukun bir “uzlaşma” biçimi olarak tanımlanmasından vazgeçiliyordu: artık uluslararası hukuk iki sistem arasındaki mücadelenin biçimlerinden biri olarak anlaşılıyordu (Hazard, 1938: 247). Tek bir uluslararası hukukun varlığı söz konusuydu, SSCB de en az emperyalist devletler kadar bu uluslararası hukuktan faydalanıyordu (Calvez, 1953: 112).

Paşukanis Korovin’in ulusal egemenlik ve devlet egemenliği arasında yaptığı ayrımı reddetmiş, egemenlik kavramını devlet egemenliğinden ibaret olarak görmüştü. Böylece Korovin’in modern uluslararası hukukun devlet-merkezli niteliğini aşan ve “hukuk öznesi” anlayışında köklü değişiklikler yapan, devlet dışı yapıları da uluslararası hukuk kişisi olarak görmeye olanak veren açılımlarını da reddediyordu: Paşukanis devlete başlıca hukuk öznesi olma itibarını iade etmişti (Calvez, 1953: 119-123).

Paşukanis’in teorisi dönemin Sovyet dış politikası için elverişli nitelikler taşımasına rağmen, kimi yönleri diğer hukukçular tarafından eleştirildi. Örneğin Rapoport Paşukanis’in uluslararası hukuku tanımlayış biçimine karşı çıkıyordu: yazara göre Paşukanis’in teorisi uluslararası hukukun sınıfsal karakter açısından homojen bir nitelik sergilediği görüşüne dayanıyordu, oysa çatışma içindeki sistemlerin sınıfsal özellikleri uluslararası hukuku da etkilemesi söz konusuydu (Schlesinger, 1974: 328). Rapoport bu

eleştirilerden yola çıkarak iki ayrı uluslararası hukuk çizgisi tespit ediyordu: emperyalist uluslararası hukuk ve Sovyet uluslararası hukuku. Bu çizgilerden her biri uluslararası sistemin taraflarınca benimseniyor ve diğerine karşı mücadele aracı olarak kullanılıyordu: Sovyet uluslararası hukuku ile emperyalist uluslararası hukukun toplumsal içeriklerinin yanında, biçimlerinin de farklıydı. Ancak Rapoport bu biçimsel farklılığın tam olarak neden kaynaklandığı konusunda bir açıklama yapmamıştır (Lapenna, 1954: 102).

III. Soğuk Savaş ve Sonrasında Resmi Uluslararası Hukuk Teorisi: 1938-1985

Paşukanis'in tasfiyesini izleyen aylarda, 1937 sonu ve 1938 başında Sovyet uluslararası hukuk doktrininde büyük bir sessizlik yaşandı. Bu boşluk yeni bir dönemin habercisiydi, zira 16-19 Temmuz 1938'de "Sovyet Devlet ve Hukuk Biliminin Sorunları" başlıklı bir konferans düzenlendi. 1936'da kabul edilen SSCB Anayasası'nın getirdiği yeni hukuki düzenin doktrin boyutunda standartlaştırılması gerekiyordu, 1938 tarihli konferans bu gereksinimi karşıladı. Temel anayasal esaslar çerçevesinde resmi Sovyet uluslararası hukuk teorisi inşa edildi. Konferansın sonuç belgeleri arasında "Uluslararası Hukuk Üzerine 12 Tez" başlıklı bir metin de yer alıyordu: bu tezlerde uluslararası hukukun belirgin bir sınıf karakterine sahip olduğu, yerleşik uluslararası hukukun burjuva devrimleri çağında ortaya çıktığı öne sürülüyordu. Dolayısıyla var olan uluslararası hukuk burjuva uluslararası hukukuydu, bir "biçimsel eşitlik ve biçimsel bağımsızlık" hukukuydu; SSCB bu var olan uluslararası hukukun uygulama alanında yerini almıştı (Lapenna, 1954: 113-114).

Bu tezler doğrultusunda hukukçular, SSCB'nin kendi ortaya çıkışından önce oluşmuş olan burjuva uluslararası hukukunun kurallarını ve kurumlarını benimsemesi gerektiği konusunda birleşti. Bu çerçevede ortaya atılan Sovyet hukuk doktrininin en önemli temsilcisi Vişinskiy kendi uluslararası hukuk teorisini oluşturdu (1). Stalin döneminden sonra ise uluslararası ilişkilerde yumuşama (detant) döneminin gereksinimlerini karşılayacak uluslararası hukuk teorileri geliştirilmiştir (2).

1. Stalin Döneminde Uluslararası Hukuk Teorisi

Eski bir Menşevik olan Andrey Yanuareviç Vişinskiy (1883-1954) 1920'lerden itibaren Sovyet hukukunun en önemli isimle-

rinden biri haline gelmiş; Buharin, Radek ve Sokolnikov ile birlikte 1936 Anayasası'nı hazırlamakla görevlendirilen komisyonda yer almıştı (Deutscher, 1949: 359). Moskova Duruşmaları sırasında SSCB savcısı olarak yer aldı, 1949'da ise dışişleri bakanlığına getirildi.

Vişinskiy, uluslararası hukuku şöyle tanımlıyordu: “Uluslararası hukuk, devletlerin mücadele ve işbirliği sürecinde ilişkilerini düzenleyen normlar bütünüdür. Sözkonusu devletlerin iradesini yansıtan bu normların uygulanması, devletlerin tek tek ya da toplu olarak ortaya koyduğu yaptırım gücüyle sağlanır” (akt. Lapenna, 1954: 125). Bu tanımda en dikkat çekici kısım “mücadele ve işbirliği” ifadesidir: Vişinskiy'nin uluslararası hukuk teorisinin çıkış noktası ne yalnızca işbirliği, ne de yalnızca mücadeledir, zira kapitalist dünya tarafından çevrelenen Sovyetler Birliği dış ilişkilerinde hem mücadele araçlarına, hem de işbirliği araçlarına başvurur. Ekim Devrimi sonrasında “geçiş dönemi”nin geçici niteliği üzerine yapılan vurgu Vişinskiy'de yerini kalıcı bir kutuplaşma anlayışına bırakmıştır. Bu durumun kaynağında Stalin döneminde yerleşiklik kazanan “tek ülkede sosyalizm” tezi vardır: Stalin'e göre sosyalizmin (ve hatta komünizmin) kapitalist ülkelerce çevrelenen tek bir ülkede kurulması ve geliştirilmesi mümkündür (Stalin, 1976: 896, 927, 935). Vişinskiy de bir (ya da birkaç) ülkede sosyalizm tezini temel alarak varolan dünya sistemini mutlak bir veri kabul ediyordu. Devlet uluslararası hukukun öznesiydi, uluslararası hukuk da “devletlerarası hukuk”tan başka bir şey değildi. Vişinskiy “Devletin sönümlenmesi”, ulus-devlet sisteminin aşılması gibi konulardan ise herhangi bir şekilde bahsetmiyordu (Calvez, 1953: 180); bu konulardaki sessizliği tek ülkede sosyalizm teorisinin ve komünizm evresinde de devletin var olacağı yönündeki görüşünün (Stalin, 1976: 935) bir uzantısıdır.

Vişinskiy iç hukukun uluslararası hukuk karşısında kesin bir üstünlüğü olduğunu kabul ediyor, bu çerçevede ünlü bir hukuk kuramcısıyla, Hans Kelsen ile polemik yapıyordu. Uluslararası hukuk ile devlet hukukunu birbirinden ayrı, yalıtık alanlar olarak kabul eden “ikici” (*düalist*) yaklaşımlara karşı, iki hukuk düzenini farklılıkları ve bağımsızlıkları içinde tek bir bütün çerçevesinde değerlendirerek “tekçi” (*monist*) yaklaşımı savunan Kelsen (1962: 430), bu doğrultuda iki hukuk düzeninin bu bütün içindeki ilişkilene biçimi konusunda iki farklı tavrın mümkün olduğunu belirtiyordu: devlet hukukunun uluslararası hukuk karşısında üstün olduğunu savunan anlayış ve uluslararası hukukun

devlet hukuku karşısında üstünlüğü olduğunu savunan anlayış. İlk anlayış benimsendiği takdirde uluslararası hukuk devlet hukukunu oluşturan parçalardan biri olarak kabul edilmiş olurdu, bu durumda iki düzenin birbirinden bağımsız olduğunun söylenmesi mümkün olmazdı (Kelsen, 1962: 439). Böylece Kelsen ikinci anlayışı benimsiyor ve uluslararası hukukun devletin hareket özgürlüğünü kısıtladığını belirtiyor, devletin hukuki varlığı uluslararası hukuk tarafından belirlendiğini kabul ediyordu (Kelsen, 1962: 440 vd.). Vişinskiy'ye göre ise böyle bir yaklaşım kabul edilemezdi: uluslararası hukuk ve uluslararası politika, devletlerin ulusal politikalarına ve iç hukuklarına bağlıydı, bu bağımlılık uluslararası hukukun toplumsal içeriğinin türdeşlikten uzak olması yatıyordu (Calvez, 1953: 168).

Vişinskiy'nin teorilerinin yanında, uluslararası hukuk alanında başka çalışmalar da yapılıyordu. 5 ekim 1946 tarihli Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) Merkez Komite kararı Sovyet hukukundaki eksikliklere değiniyor, uluslararası hukuk alanında çalışmalar yapılmasını teşvik ediyordu. Bunun yanında yurt dışında Sovyet uluslararası hukuk teorisinin tanıtılmasına özen gösteriliyordu. Uluslararası Adalet Divanı'nda hakimlik yapan hukuk profesörü Sergey Borisoviç Krılov bu doğrultuda 1947'de Lahey Uluslararası Hukuk Akademisi'nde Sovyet uluslararası hukuk doktrini üzerine bir ders verdi. Yine aynı yıl Durdenevski ve Krılov başkanlığında bir kurul bir uluslararası hukuk el kitabı hazırladı. Bu kitabı 1948'de Kojevnikov'un kitabı takip edecekti. 1951'de yayımlanan bir diğer el kitabının yazarları arasında ise Kojevnikov ve Krılov'un yanında Korovin de bulunuyordu: 20 yıla yakın süredir uluslararası hukuk tartışmalarından uzak kalan Korovin 2. Dünya Savaşı yıllarında geliştirdiği "savaş hukuku"na dair tezlerle yeniden itibar kazanmış, Kızıl Ordu'da "adalet albayı" görevine getirilmişti. *KratkiyKurs mejdunarodnogo prava (Uluslararası Hukuk - Kısa Ders)* başlığını taşıyan kitabının ikinci bölümü (*Pravo voyny - Savaş Hukuku*) 1942'de yayımlandı. Ancak 1920'lerde öne sürdüğü teorilerden büyük ölçüde uzaklaşmıştı; yazar döneminin bir diğer hukukçusunun, Korkunov'un tanımını aktararak uluslararası hukuku demokratik ilkelere demokrasi karşıtı akımlara karşı güvence altına alan normların toplamı olarak tanımlıyordu (Korovin, 1946: 743). 2. Dünya Savaşı yıllarının "Nazizme ve Faşizme karşı ittifak" politikasının yönlendirdiği bu uluslararası hukuk anlayışında uluslararası hukuk demokrasiyi savunan ülkeler arasındaki işbirliğini gerçekle-

tiren biçimlerden biri olarak görülüyordu (Korovin, 1946: 742), “geçiş dönemi”nden ve geleceğin “sovyetler-arası uluslararası hukuk”undan herhangi bir şekilde bahsedilmiyordu.

1940’ların Sovyet uluslararası hukuk doktrini üzerine genel bir fikir edinmek üzere, Sergey Borisoviç Kırlov’un Uluslararası Hukuk Akademisi’nde verdiği “Kavimler Hukukunun Başlıca Kavramları” adlı dersin metni incelenebilir. Kırlov’un dersi bir “giriş” bölümüyle başlar, bu bölümün alt başlığının “uluslararası hukukun gelişimine Rusların katkısı” olması anlamlıdır. Yazar Ryririk ve Romanov hanedanları döneminde uluslararası hukuka yapılan katkıları inceler (1948: 411-412), böylece Çarlık Rusya’sı ile Sovyetler Birliği arasında bir süreklilik kurarak derslerini başlatır. SSCB’nin Çarlık Rusya’sının halefi olduğu yönündeki görüş başka yazarlarda (örneğin Kojevnikov’da) da görülür, SSCB’nin bu dönemde benimsediği dış politika açılımlarının bir sonucudur. Böyle bir sürekliliği 1920’lerin uluslararası hukuk teorisyenlerinin, özellikle de Korovin’in kesin bir tavırla reddetdiklerini eklemek gerekir.

Kırlov bu giriş bölümünden sonra “Uluslararası hukuk kavramı”nı incelediği ilk bölüme geçer ve “uluslararası hukuk” teriminin yerine “devletlerarası hukuk” ifadesinin kullanılmasının daha yerinde olduğunu belirtir (1948: 415); devletlerarası hukuku çeşitli devletlerinin egemen sınıflarının arasındaki mücadele ve işbirliğinin sonuçlarının sabitlenmesiyle oluşan, dünya ekonomisi üzerinde yükselen bir hukuki üstyapı olarak tanımlar (1948: 417). Görüldüğü gibi Vişinskiy’nin tanımı Kırlov tarafından aktarılmış ve klasik yapı-üstyapı metaforu çerçevesine yerleştirilerek sunulmuştur. Bu genel tanımı “uluslararası hukukun sınıf karakteri”nin, dolayısıyla burjuva karakterinin ve bu burjuva uluslararası hukukuna Ekim Devrimi’nden sonra yapılan katkıların anlatıldığı satırlar izler: çağdaş uluslararası hukukta burjuva ögeler ile sosyalist devletin getirdiği kural ve kurumlar bir arada bulunur, SSCB burjuva uluslararası hukukun bazı yapılarını kullanır (Kırlov, 418-419, 433). Uluslararası hukukun evrensel bir karaktere sahip olduğu söylenemez, farklı uluslararası hukuk alanlarından bahsedilebilir (Kırlov, 1948: 421).

Yazara göre iki konuda, barışın korunması ve iktisadi ilişkilerin geliştirilmesi konusunda SSCB ve diğer devletler arasında işbirliği mümkündür. Bu işbirliğinin sınırlarını çizen ise mücadele eden iki sistem (kapitalist sistem ve sosyalist sistem) arasındaki karşıtlıktır (Kırlov, 1948: 424). Kırlov’un dersinin Marshall Pla-

7 W. W. Kulski, Sovyet hukukçularının bireyleri uluslararası hukuk öznisi olarak kabul etmemesinin başlıca nedeni olarak, Sovyet rejiminin bireyi devlete tâbi kılan doğasını gösterir: bkz. Kulski (1955: 524). Ancak bu yaklaşımın fazla basitleştirici olduğu söylenebilir, zira 1940'larda hemen hiçbir uluslararası hukuk teorisinde bireyler uluslararası hukuk kişisi olarak kabul edilmeyordu; bu durumda günümüzde de büyük bir değişiklik olmamıştır.

nı ve Jdanov Doktrini ile aynı bağlamda yapıldığı düşünülürse bu satırlar anlam kazanır: SSCB ve ABD çevresindeki kutuplaşma 1947'de belirginleşmiştir, Kırlov'un dersinde de bu kutuplaşmanın izleri görülmektedir.

Dersin ikinci bölümü "uluslararası hukukun kaynakları"na ayrılmıştır, en önemli uluslararası hukuk kaynağı uluslararası anlaşmalardır. Kırlov'un bu saptaması Kırlov'un 1920'lerdeki çalışmalarında uluslararası anlaşmalara verdiği önemle karşılaştırılabilir, ancak iki teori arasında belirgin bir farklılık göze çarpar: Korovin başta ezilen uluslar olmak üzere devlet-dışı unsurları da uluslararası hukuk öznisi olarak, dolayısıyla da anlaşmanın tarafı olarak ele almaktadır, uluslararası hukuku devletlerarası hukukla özdeş gören Kırlov'un ise böyle bir tutumu benimsemesi mümkün değildir.

Yazarın devlet-merkezciliği derslerin son bölümünde en belirgin şekliyle ortaya çıkar: bu bölümde "uluslararası hukukun öznisi olarak devlet" incelenmektedir. Yazar, devletin tek uluslararası hukuk öznisi olduğu yönündeki tezini ısrarla savunur, uluslararası hukuk özneleri konusunda temel aldığı kuralları sıralar. Buna göre tüm devletler uluslararası hukukun özneleridir; gerçek kişiler, iç hukukun tüzel kişileri ve uluslararası örgütlenmeler ise uluslararası hukuk öznisi değildir⁷. Federe devletlerin hukuki statüsü konusunda ise Sovyet hukuk teorisi yerleşik uluslararası hukuk teorilerinden ayrılır: federe Sovyet cumhuriyetleri uluslararası hukuk öznisidir (Kırlov, 1948: 458), zira 1 şubat 1944'te SSCB Yüksek Sovyet'inin kabul ettiği bir kanun uyarınca federe devletlerin yabancı devletlerle doğrudan ilişkiler kurma yetkisi vardır. Bu yetki daha sonra anayasal güvence altına alınmıştır (SSCB Anayasası, md. 18a; David [1954] içinde). Ulusların kendi kaderini tayin hakkı konusunda ise Kırlov şu değerlendirmelere yer verir: "bir ulus, yalnızca kurulu bir devlet ya da oluşum halinde bir devlet haline geldiğinde uluslararası hukuk öznisi olarak kabul edilebilir" (1948: 449). Bu saptamalar Sovyet uluslararası hukuk teorisinin bir diğer önemli isminin, Korovin'in aynı dönemde öne sürdüğü görüşlerden belirgin bir şekilde ayrılır: Korovin'e göre 2. Dünya Savaşı devletin tek uluslararası hukuk öznisi olduğu yönündeki genel görüşe darbe indirmiştir. İşçi sınıfının savaştaki rolü bu durumun en önemli göstergesidir; bu durumda küçük ve etkisiz devletler uluslararası hukuk öznisi sayılırken 65.000.000 üyesi olan Dünya Sendikalar Federasyonu'nun özne olarak kabul edilmemesi yersizdir (Koro-

vin, 1946: 745). Görüldüğü gibi, Korovin bu tezlerinde 1920'lerde geliştirdiği uluslararası hukuk teorisinin ilkelerini savunmaya devam etmektedir.

Krılov'un uluslararası hukuk özneleri üzerine değerlendirme-lerini "büyük güçler" üzerine ilginç bir bölüm izler. Yazara göre tüm egemen devletler uluslararası hukuk öznesi olarak eşit kabul edilir, ancak bu ilkesel eşitliğe rağmen ülkeler arasındaki siyasi ve ekonomik eşitsizlikler, farklı devletler arasında ayırım yapılmasını gerektirir. Böylece Krılov "büyük güçler" kavramını uluslararası hukuk çerçevesinde inceler: "Nazi Almanya'sı, Faşist İtalya ve emperyalist Japonya'nın yıkılmasından sonra yalnızca 5 büyük güç kalmıştır: SSCB, ABD, Büyük Britanya, Fransa ve Çin" (1948: 453). Sözkonusu güçlerin uluslararası hukukta sahip olduğu rolün temelinde, dünya barışını ve güvenliğini koruma konusundaki sorumlulukları bulunur (1948: 454). Bu tablonun Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin taşıdığı rolünü yansıttığı söylenebilir: yazarın saydığı ülkelerden ilk dördü Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin daimi üyesidir⁸. Korovin'in de savaştan hemen sonra yaptığı çalışmalarda benzer bir tezi savunduğu görülür: yazara göre "Almanya ve Japonya gibi en saldırgan ulusların egemenliğinin önemli ölçüde sınırlanması gerekli hale gelmiştir"; bu konuda güvenceyi sağlayacak olan ise dört müttefik ülkedir (1946: 744).

Bunun yanında, Krılov Birleşmiş Milletler Şartı'nın 25. maddesinin barışın ve güvenliğin korunması açısından son derece önemli olduğunu belirtir (1948: 462); bu madde ise Birleşmiş Milletler'e üye ülkelerin Güvenlik Konseyi kararlarını kabul edip uygulamak zorunda oldukları yönündeki tek bir hükümden ibarettir. Krılov'un teorisine temel oluşturan mantık gayet basittir: ulus-devlet sistemi sosyalizmin kurulması için bir engel değildir, aksine, sosyalizmin kurulması ve sürdürülmesi, var olan devlet sisteminin bekasına bağlıdır.

2. "Barış İçinde Bir Arada Yaşama" ve Uluslararası Hukuk

Stalin döneminde yerleşiklik kazanan dış politika anlayışı ve bu anlayışa tekabül eden uluslararası hukuk teorisi, Stalin'in ölümünden sonra değişikliğe uğradı. Bu değişikliklerin resmi bir şekilde yapıldığı tarih 1956 olarak tespit edilebilir: 1956'da yapılan SBKP 20. Kongre'sine sunduğu gizli raporda parti birinci sekreteri Nikita Kruşçev, Stalin döneminin "kişi kültü"ne ve baskıcı uygulamalarına eleştiri getiriyor (1991), böylece SSCB'de "Sta-

⁸ Çin de Güvenlik Konseyi'ne 1971'de daimi üye olarak katılmıştır.

9 Tunkin'in görüşleri yeni resmi görüş olarak kabul edilmekte gecikmemiştir: Kırlov'dan 11 yıl sonra, 1958'de Uluslararası Hukuk Akademisi'nde Sovyet uluslararası hukuk doktrininin anlatan ve "Barış İçinde Bir Arada Yaşama ve Uluslararası Hukuk" başlıklı bir ders veren de Tunkin olmuştur.

lin'sizleşme" (*de-stalinizasyon*) dönemini başlatıyordu. Yeni dönemin dış politika alanındaki açılımını ise "barış içinde bir arada yaşama" ilkesi karakterize ediyordu: 1970'lere kadar geçerli olacak olan bu ilkeye göre sosyalist sistem ve kapitalist sistem uluslararası alanda bir arada varlıklarını devam ettirebilir, bazı alanlarda işbirliği yapabilirlerdi. Bu ilkenin Stalin döneminin dış politika açılımlarıyla tam anlamıyla karşıt olduğu söylenemez; 1956 öncesi ve sonrasının dış politika anlayışları arasında belirgin bir süreklilik vardır. Edward McWhinney bu sürekliliğe örnek olarak Kırlov'un Uluslararası Hukuk Akademisi'nde verdiği derste öne sürdüğü tezlerle "barış içinde bir arada yaşama" ilkesinin temel tezlerinin benzerliğini gösterir: her iki durumda da farklı sistemlerin varlıklarını sürdürmeleri ve işbirliği yapmaları sözkonusudur (McWhinney, 1962: 952).

"Barış içinde bir arada yaşama" yıllarının uluslararası hukuk teorisyenleri, Lambert Shumbusho'nun ayrımı izlenerek, iki grupta toplanabilir. İlk gruptaki yazarlar "sert çizgi"yi benimsemiştir; bu yazarlara göre barış içinde bir arada yaşama proleter enternasyonalizminin, dünya devrimin gerçekleşmesini kamufletmek için ortaya konmuş bir ilkedir. Bu dönemde eser vermeye devam eden Korovin bu çizginin en önemli temsilcisidir (Shumbusho, 1999: 118). İkinci grubun en önemli ismi ise Grigoriy İ. Tunkin'dir; bu gruba dahil olan hukukçular kapitalist sisteme dahil ülkelerce çevrelenmiş olan sosyalist ülkelerin varlığını koruyabilmesinin önemini altını çizerler: bunun yolu "dünya devrimi"nden değil, statükonun korunmasından (Nguyen vd., 1994: 81), barış içinde bir arada yaşama koşullarının yerine getirilmesinden geçer. İkinci grubun görüşleri Sovyet dış politikasının yönelişleri için elverişli bir hukuki çerçeve sunmuştur⁹. Shumbusho 1. gruptaki yazarları "ortodoks Stalinist" olarak adlandırır, ancak niteleme yerinde değildir, zira barış içinde bir arada yaşama mantığını kalıcı bir ilke olarak kabul eden 2. grup yazarların görüşleri "tek ülkede sosyalizm" teziyle belirgin bir süreklilik gösterir.

Görüldüğü gibi, 1956 sonrasının merkezi terimi "barış içinde bir arada yaşama"dır. Barış içinde olup bir arada yaşayanlar devletlerdir; sınıflardan ya da ulusal kurtuluş hareketlerinden uluslararası hukuk çerçevesinde bahsedilmez. Barış içinde bir arada yaşama durumunun geçiciliği üzerine de her hangi bir vurgu yoktur, bu bakımdan bu dönemin teorileri 1920'lerin "geçici uzlaşma" teorilerinden radikal bir şekilde ayrılır; artık var olan ulus-devlet sisteminin mutlaklaştırıldığı bir uluslararası hukuk

teorisi söz konusudur. Tunkin uluslararası hukukun “tek”liğinden söz eder: Rapoport’un 1930’larda ve Korovin’in son döneminde savunduğu tezin aksine “sosyalist uluslararası hukuk” ve “kapitalist uluslararası hukuk”tan bahsedilemez; uluslararası hukuk devletlerin arasındaki ilişkileri düzenleyen normlar bütünüdür, bu ilişkiler de devletlerin toplumsal sistemlerinden bağımsız olarak gelişir (Shumbusho, 1999: 119). Başka bir ifadeyle, uluslararası hukukun düzenlediği alan sınıfsal-toplumsal içerikten bağımsız, nötr bir alandır. Böylece Sovyet uluslararası hukuk teorisi diğer toplumsal biçimler gibi hukuku da maddi-sınıfsal temelleriyle değerlendiren Marksist yöntemle çelişkiye düşer¹⁰. Bu durum devlet-merkezciliğin mantıksal bir uzantısıdır: klasik burjuva siyasi-hukuki düşüncesinde devlet sınıfsal bölünmelerin üstünde bir kurum olarak düşünülür, dolayısıyla devletler arasındaki ilişkiler alanı da sınıfsal yapıların üstünde olacaktır. Barış içinde bir arada yaşama döneminin Sovyet uluslararası hukuk teorisi de uluslararası hukuku sınıf-dışı bir alanda değerlendirerek klasik uluslararası hukuk teorilerini yeniden üretmektedir. Tunkin’in uluslararası hukuku tanımlarken “egemen sınıfların çıkarını yansıtan kurallar bütünü” ibaresini eklemesi de (akt. McWhinney, 1962: 963) yüzeysel bir tespit olarak kalır; barış içinde bir arada yaşama döneminin Sovyet hukukçuları uluslararası hukuku nesnel bir temele yerleştirilmeye çalışmışlarsa da, bu çaba devlet-merkezci çözümleme yönteminin ortaya koyduğu sınırlarla karşılaşmıştır. Örneğin uluslararası hukukun dayandığı nesnel temelin üretici güçlerin gelişmesi olduğu belirtilmiştir: uluslararası işbölümünde meydana gelen ilerlemeler ülkeler arasındaki ilişki ve bağların artmasına neden olmuştur, devletler arası ilişkileri hukuki normlarla düzenleme gerekliliği ve imkânı da bu durumdan kaynaklanmıştır. Ancak, Tunkin, bu uluslararası alana etki yapan esas etkenin “ulusal sistemler ve onların üstyapıları” olduğu sonucuna varır (Nguyen, 1994: 107), başka bir deyişle, uluslararası hukukun düzenlediği alanda devletler üzerine kurulu oldukları toplumsal yapıdan özerk olarak ilişki içine girer.

1962’yi izleyen yıllarda başlayan ve Brejnev döneminde devam eden “Yumuşama” (*Detant*) sürecinde barış içinde bir arada yaşama ilkesinin önemi daha da artmıştır. “Barış İçinde Bir Arada Yaşama’nın altın çağı” (Shumbusho, 1999: 122) olarak nitelenebilecek olan bu dönemin koşullarına uygun bir teori ortaya koymaya çaba gösteren Tunkin 1970’de yeni bir kitap yayımladı. *Uluslararası Hukuk Teorisi Sorunları (Voprosi Teoriy Mej-*

10 McWhinney benzer bir çelişki içinde olan 1930’ların Paşukanis’inin sözkonusu çelişkiyi içerik ve biçim arasında yaptığı ayrımla çözdüğünü belirtir. Bkz. McWhinney (1962: 960-961).

11 Modernite, ulus-devlet, pozitivizm ve uluslararası hukuk teorisi arasındaki ilişki için bkz. Akal (2002).

dunarodnogo Prava) başlığını taşıyan bu kitapta bir kez daha uluslararası hukukun evrenselliğinin altını çiziyor, barış içinde bir arada yaşama ilkesinin de uluslararası hukuk gibi evrensel bir ilke olduğunu belirtiyordu (Shumbusho, 1999: 126). Ancak bu kitapta farklı toplumsal sistemlere göre uluslararası hukuk uygulamalarının farklılık gösterebileceği kabul edilmişti: örneğin gerek sosyalist devletler, gerekse emperyalist devletler “egemenlik” ilkesine saygı duyuyordu, bu bakımdan uluslararası hukuk “tek” idi. Bu “saygı”nın iki sistemde aynı şekilde ortaya konması ise mümkün değildi: “bir diğer devletin iç işlerine karışmama” yönündeki uluslararası hukuk kuralı sosyalist devletler ve kapitalist devletler arasındaki ilişkilerde uygulanabilirdi, sosyalist blok ülkeleri arasındaki ilişkilerde farklı bir biçim almak zorundaydı. Brejnev döneminin “sınırlı egemenlik” kavramı böylece hukuki bir çerçeveye yerleştiriliyordu: bir sosyalist devletin sosyalizmin korunması amacıyla, “proleter enternasyonalizmi” adına bir diğer sosyalist devletin egemenlik alanına müdahale etmesi mümkündü. 1956’da Macaristan’a ve 1968’de Çekoslovakya’ya yapılan müdahaleler de bu yönde adımlar olarak anlaşılmalıydı (Hazard, 1971: 145-146).

Sonuç

1917’den 1985’e uzanan dönemde SSCB’de uluslararası hukuk teorilerinin gelişimi incelendiğinde Sovyet doktrininde çoğunlukla iradeci-özelci uluslararası hukuk tezlerinin benimsendiği görülür (Nguyen, 1994: 107). Nesnelci teoriler özneyi kavramak için gerçek dış dünyadan yola çıkarlar. Öznelci tezlerde ise tam aksine, dış dünya egemen öznenin yola çıkılarak anlamlandırılır (Kelsen, 1962. 449-450); bunun uluslararası alandaki karşılığı ise uluslararası hukuk kurallarının ulus-devletin iradesinin ürünü olarak ortaya çıktığı yönündeki görüştür. Bu noktada iradecilik ve öznelcilik hukuki pozitivizm ile birleşir: hukuki pozitivizmin uluslararası hukuk anlayışına göre hukuk devlet iradesi üzerine kuruludur; bu durumda nesnel, devlet iradesine dışsal uluslararası hukuk kurallarından bahsetmek yersizdir. Pozitivizm *dünyevi olana* gönderme yapar, kapitalizm ve modernite üzerinde yükselir¹¹. Modern-kapitalist dünyada bireyin yalıtık-yalnız durumu özel alan-kamusal alan ayrılığını mutlaklaştırır; bireylerin siyasi yetkileri kendilerine dışsal bir siyasi örgütlenme biçimine, devlete devredilir. Böylece siyasi ve hukuki alanda dünyevi bir odak-devlet- “tek” özne haline gelir, kendi iradesi dışındaki nesnel/do-

ğal kurallardan bağımsız olarak işlem yapar; meşruiyetini de ne kendine dışsal kurallardan, ne de egemenliği altındaki gerçek tekil bireylerden alır: meşruiyet kaynağı bireylerden yapılmış bir hukuki soyutlamadır: ulus. Pozitivizmin modern-kapitalist devlet için anlamı da bu noktada ortaya çıkar: dünyevi alanı merkez alarak insan iradesi dışındaki meşruiyet odaklarını dışlayan pozitivizm ulus-devlet için elverişli bir hukuki konumlanıştır.

Sovyetler Birliği'nde sosyalizm kapitalizmden (dolayısıyla moderniteden) devralınan yapıların üzerinde inşa edilmiştir, böyle bir bağlamda hukuk teorisinin de bu yapıların kavramsal-kurumsal çerçevesinden yola çıkılarak oluşturulması, Sovyet hukuk teorisine yön verenin hukuki pozitivizm olması olağandır: kapitalizm öncesinin toplumsal-düşünsel yapısını temel alan doğal hukuk okulunun tezlerinin Sovyet hukukçuları tarafından benimsenmesi beklenemez.¹² Ancak Sovyet doktrini uluslararası hukuk teorisi alanında kapitalizmin, burjuva düşüncesinin hukuki çerçevesini çıkış noktası olarak ele almakla yetinmemiş, devleti merkeze alan çözümleme yöntemine mutlaklık atfetmiş, burjuva düşüncesini aşma perspektifini bir kenara bırakmıştır. Sovyetler Birliği'nin reel politika alanındaki konumlanışlarının bu durumda etkili olduğu öne sürülebilir; ancak bu reel politika belirli bir (ya da birkaç) ülkenin siyasi rejiminin bekasını sağlayan siyasi tasarruflara indirgenmediği ölçüde bir sosyalist politika olmaktan uzaklaşmıştır. Kapitalizmin bir bütün olarak aşılması geri plana atılmış; bu durum uluslararası hukuk teorilerinin gelişiminde belirgin olarak ortaya çıkmaktadır.■

12 Bununla birlikte Marksizmin hukuki alanda açılımının yalnızca pozitivist teoriyle sınırlı olduğu düşünülmemelidir. Ernst Bloch *Naturrecht und menschliche Würde (Doğal Hukuk ve İnsan Haysiyeti)* adlı kitabında Marksizm ve doğal hukukun ilişkilendirilmesi yönünde bir çalışma yapmıştır. Bkz. Bloch (1988).

Kaynaklar

- Akal C. B. (2003) *Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı*, Ankara: Dost Kitabevi.
- Akkaya Y. (2002) “Subotniklerden Stahanovistlere Sovyetler Birliği’nde Emek Süreçleri (Gotha Programı’nın Eleştirisi Anti-Dühhing’e Karşı)”, *Praksis* (8): 189-226.
- Aktükün İ. (1995) *SSCB’den BDT’ye Nasıl Varıldı: Marksist Bir Tablil İçin Saptamalar*, İstanbul: Sorun.
- Bloch (1988) *Natural Law and Human Dignity*, Massachusetts: MIT Press.
- Calvez J.-Y. (1953) *Droit international et souveraineté en U.R.S.S. : L’évolution de l’idéologie juridique soviétique depuis la Révolution d’Octobre*, Paris: Armand Colin.
- Carr E. H. (1985) *The Bolshevik Revolution 1917-1923* (Volume 3), New York: Norton.
- Carr E. H. (2002) *Bolşevik Devrimi 1917-1923* (Cilt 1), çev. O. Suda, İstanbul: Metis.
- Çılhaoğlu M. (2002) “21. Yüzyıl Eşiğinde Sosyalizm: Tarihsel Geçmiş ve Gelecek”, *Doğruda Durmanın Felsefesi* (2. cilt) içinde, İstanbul: YGS, 723-755.
- David R. (1954) *Le droit soviétique - Tome I : Les données fondamentales du droit soviétique*, Paris: LGDJ.
- Deutscher I. (1949) *Stalin: A Political Biography*, London: Oxford University.
- Hazard J. N. (1938) “Cleansing Soviet International Law of Anti-Marxist Theories”, *The American Journal of International Law* 32(2): 244-252.
- Hazard J. N. (1971) “Renewed Emphasis Upon a Socialist International Law”, *The American Journal of International Law* 65(1): 142-148.
- Karahanoğulları O. (2002) “Marksizm ve Hukuk”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 57(2): 61-92.
- Karahanoğulları O. (2002a) “Çevirmenin Önsözü”, E. B. Paukanis, *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm* içinde, İstanbul: Birikim, 7-12.
- Kelsen H. (1962) *Théorie pure du droit*, çev. Ch. Eisenmann, Paris: Dalloz.
- Korovin E. A. (1946) “The Second World War and International Law”, *The American Journal of International Law* 40(4): 742-755.
- Khruşçev [Kruşçev], N. S. (1991) *XX. Kongre Gizli Raporu: Kişi Kültüne Karşı*, çev. A. Fethi, İstanbul: Pencere.
- Krılov [Krylov], S. B. (1948) “Les notions principales du droit des gens (La doctrine soviétique du droit international)”, *Académie de Droit International: Recueil des Cours* 70(1947/1) içinde, Paris: Sirey, 407-476.
- Kulski, W. W. (1955) “The Soviet Interpretation of International Law”, *The American Journal of International Law* 49(4): 518-534.
- Küçük Y. (1991) *Sovyetler Birliği’nde Sosyalizmin Çözülüşü*, İstanbul: Tekin.
- Lapenna I. (1954) *Conceptions soviétiques de droit international public*, Paris: Pédone.
- Lenin V. İ. (1975) “The State and Revolution”, *Selected Works in Three Volumes* (Volume 2) içinde, Moskova: Progress, 238-327.
- Marx K (1988) “Randglossen zum Programm der deutschen Arbeiterpartei”, Marx K. ve F. Engels, *Ausgewählte Schriften in zwei Bänden* (Band II) içinde, Berlin: Dietz, 18-37.
- McWhinney E. (1962) “ ‘Peaceful Co-existence’ and Soviet-Western International Law”, *The American Journal of International Law* 56(4): 951-970.
- Nguyen Q. D. vd. (1994) *Droit international public*, Paris: LGDJ.
- Paukanis [Paukanis] E. B. (2002) *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm*, çev. O. Karahanoğulları, İstanbul: Birikim.
- Schlesinger R. (1974) *Marksizm ve Sovyet Hukuk Teorisi*, çev. M. Aktan, İstanbul: Sinan.
- Shumbusho L. (1999) *Les transformations de la conception russe du droit international: De la Russie tsariste à la Russie contemporaine*, Doktora Tezi, Neuchâtel: Neuchâtel Üniversitesi, Hukuk ve İktisadi Bilimler Fakültesi.
- Souvarine, B. (1985) *Staline: Aperçu historique du bolchévisme*, Paris: Gérard Lebovici.
- Stalin, I. V. (1976) “Report to the Eighteenth Congress of the C.P.S.U.(B.) on the Work of the Central Committee”, *Problems of Leninism* içinde, Pekin: Foreign Languages Press, 874-942.